

Білокінь А.М.

Комплекс Китайгородських церков та їх місця в історії Приорілля

Сьогодні краєзнавчі студії стають одним з перспективних напрямків розвитку регіональних історичних досліджень, а саме краєзнавство все більше утверджується як самостійний елемент в історичній науці. Академічні дослідження дають можливості в розгорнутому вигляді уявити картину минулого окремого регіону чи населеного пункту, а завдяки краєзнавству вона стає більш глибокою і об'ємною. Це в повній мірі стосується і села Китайгород Царичанського району Дніпропетровської області. Засноване в другій половині ХУІІ століття, воно зберегло до сьогодення залишки «замку» - земляного укріплення кінця ХУІІ-початку ХУІІІ століття та Української укріпленої лінії, збудованої в ХУІІІ столітті. Але, безперечно, перлиною серед цих пам'яток є Китайгородські церкви, споруджені в середині ХУІІІ ст. Взагалі про село Китайгород написано досить багато, якщо брати до уваги загальний обсяг публікацій [1 - 22]. В них розглядається яскрава і динамічна історія поселення, починаючи з 60-х р. ХУІІ ст. У 1674р. у межах Полтавського полку була утворена Китайгородська сотня, маємо також інформацію про події у 90-х роках ХУІІ ст., пов'язані з виступом Петра Іваненка (Петрика) проти гетьмана Мазепи і переходом жителів містечка Китайгород на бік Петрика. Будівництво у 30-х роках ХУІІІ століття земляних споруд Української укріпленої лінії, очевидно мало наслідком зростання чисельності населення, значення поселення і спорудження і у 50-х роках цього ж століття кам'яних церков.

Але саме церквам села Китайгород дослідницької уваги приділено недостатньо, зважаючи на їх унікальність як пам'яток архітектури середини ХУІІІ століття. У різні часи їх дослідженнями займалися археологи (Л.Чурілова, Д.Телегін), архітектори (В.Вечерський) дослідники історії містобудування та пам'яток церковного та цивільного будівництва [2, 3, 12].

Єдиним архітектурно-історичним комплексом вважаються три церкви у с. Китайгород: Успенська, Миколаївська та Варваринська, які внесені до загальнонаціонального переліку пам'яток архітектури. [17, с. 134]. Загалом ця пам'ятка постійно викликає загальну цікавість громадськості, краєзнавців, про що свідчать численні публікації в періодиці [3, 5, 18]. Популяризації пам'ятки сприяли відзначення 500-ліття українського козацтва, 400-ліття заснування селища міського типу Царичанки, 250-ліття від дня спорудження

Китайгородських церков. Але попри все на сьогодні є малодослідженими є питання будівництва комплексу церков, імена та долі тих, хто проектував і будував їх, етапи існування. Принаймі, архівні матеріали, які висвітлювали б вказані проблеми до цього часу не знайдені відсутність подібних джерел є теж великою проблемою для дослідників.

В означеній літературі, присвяченій історії села Китайгород, фундатором церков називається сотник Павло Єрофійович Семенов. Біографія китайгородського сотника П.Семенова в загальних рисах має такий вигляд. Він походив з родини лівобережних козаків Полтавського полку. Батько його, як писали у ХУІІІ столітті, Єрофій (Єрофтій) Семенов перебув на посаді сотника Китайгородської сотні Полтавського полку у 20-30 роках ХУІІ ст. [1, с.774]. Він заснував на придбаній ним землі на річці Протовчі хутір, як писав у скарзі до Коша Війська Запорозького Низового його син Павло: «... еще в давних годах, в коих оное запорозькое войско под державою Российскою не было» [23, арк. 10]. Сам Павло Семенов осадив хутір Курилівку на річці Оріль, теж на землях Запорозького війська [22, с. 44-45]. Павло Семенов брав участь у комісії по встановленню кордону між Російською і Османською імперіями від річки Кінські Води до річки Берда у 1741 р., у перепису дворів у Старосамарській сотні у 1745 р, у проектуванні так званої Нової Української лінії від гирла річки Самари до річки Лугань у 1748-1750 роках. Китайгородський сотник також брав участь протягом декількох років у розмежуванні спірних територій між Полтавським полком і Самарською паланкою Війська Запорозького Низового [1, с. 77]. Після 1764 року служив у ранзі пікінерського ротмістра в російській армії. Помер найімовірніше, на початку 80-х років ХУІІІ ст. [14, с. 65].

Будучи людиною заможною (пограбовані статки свої на хуторі на р. Протовчі П.Семенов у 1765 р. оцінив у 1417 крб. 1 коп.) [23, арк. 10, 11] сотник Семенов спорудив власним коштом три муровані церкви у с. Китайгород. Найбільшою серед них є Успенська церква. «Местечка Китайгорода Успенская церков, каменная, с такой же отдельною колокольнею, холодная, построена в 1754 году старанием и на средства бунчукового товарища Павла Іерофеева Семенова... Местечка Китайгорода Николаевская церков, каменная, построена в 1757 г. старанием и иждиванием помещика Павла Іерофеева Семенова», – зазначено в єпархіальному описі [9, с. 372-373].

Деякі дослідники вважають, що першою серед Китайгородських церков була збудована Миколаївська, надзвичайно цікава і своєрідна з точки зору архітектурного рішення.

Третя ж церква, Варваринська, збудована на одній площі із двома іншими. «Варваринская церков 1756 г. Кирпичная, трехчастная, с квадратной центральной частью, полукруглой апсидой и прямоугольным притвором. В ХІХ в. к западному фасаду был пристроен четырехколокольный портик» [17, с. 134], як зазначено у сучасному каталозі «Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР» [17, с. 134]. За багатьма архітектурними компонентами церкви є унікальними [3-15]. До того ж, це найдавніші пам'ятки історії архітектури на території Дніпропетровської області [17, с. 134].

Китайгородські церкви цегляні. Каміння для їх підмурків привозили з берегів Дніпра, а цеглу, очевидно, виробляли і випалювали біля гори Калитви, яка відділяє Китайгород від Царичанки і повністю складається з глини.

Успенська церква є зразком тридільного храму з розвинутими приміщеннями, які прилягають до її центральної частини. Це ззовні робить її схожою на п'ятибанну, хоча насправді вона є однобанною. Пластика стін її збагачено розкрепованими карнизами та пілястрами [17, с.134]

Миколаївська церква є однобанною спорудою тетрахонтового типу. Над чотирма заокругленими раменами просторового хреста підноситься масивний восьмерик з банею, ліхтариком і главкою. Стіни розчленовані пілястрами і завершені масивним розкрепованим карнизом. Вікна обрамлені крупними наличниками з сандриками. Силует церкви, загалом, пірамідальний. [17, с.134; 3, с.32].

До середини 80-х років ХХ ст. у Миколаївській церкві ще залишалися фрагменти фресок ХУІІІ ст., але в процесі пізніших ремонтних робіт вони були, на жаль, знищені. Приміщення усіх трьох церков у ХІХ ст. ремонтувалися. Саме тоді над церквою – дзвіницею св. Варвари верхівка була надбудована куполоподібна верхівка. Лише після досліджень спеціалістами Укрпроектреставрації та ремонтно-реставраційних робіт початку 90-х рр. ХХ ст. церква набула свого первозданного вигляду, і нині Варваринська церква має вигляд з конусоподібною верхівкою.

Доля Китайгородських церков виявилась складною, як і вся історія України ХІХ – ХХ століть. До 1959 р. всі три церкви були діючими. Їх оминули атеїстичні кампанії на території колишнього СРСР у 20-40 роки ХХ ст., але в кінці 50 –х років дійшла черга і до них. Під приводом ремонту приміщень релігійні відправи заборонили, а в Успенській церкві розмістили експозицію Царичанського районного музею. Після дворічної експлуатації церкви як музейного приміщення в її історії настає період «руїни» [13, с. 98-105]. Церковні споруди Китайгорода використовувались як складські приміщення при будівництві місцевої школи, або просто стояли з вибитими вікнами і дверима. У другій половині 60-х років ХХ ст. на хвилі зацікавленості громадськості до історії України і окремих регіонів про Китайгородський церковний комплекс знову «згадали» дослідники. У 1970 р. силами майстрів Чернігівських реставраційних майстерень розпочалися ремонтні роботи на Успенській церкві [17, с. 134]. Саме тоді в ній був відкритий склеп [13, с. 103]. Наслідки діяльності ремонтної бригади виявились фатальними. Знайдене у склепі поховання родини сотника П.Є.Семенова було пограбоване, а знайдене поховання виявилось нікому не потрібним. Часткове уявлення про знайдені в ньому рештки може скласти фото опубліковане в «Пам'ятках України» та розповіді старожилів. Можливо дві порохівниці із рогу та кістки, сотницька булава та залишки верхнього одягу, які знаходилися і знаходяться у Музеї історії Царичанського району походили звідти [24, с. 44].

Наступним етапом в історії церков були ремонтні роботи, які розпочалися у 1986 р. і які завершилися у 1996 р. Зі слів старшого наукового співробітника Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького Л.М.Чурілової, яка у 1987 р. працювала разом з колегами-археологами над вивченням залишків

поховань, які там були, відомо, що у склепі були поховані чоловік похилого віку і дівчина років 18-20. Фрагменти дерев'яної домовин, залишки дорогої тканини (сукно, мереживо) підтверджували, що поховані були людьми заможними. Це, на думку Л.М.Чурілової, дає підстави стверджувати, що у склепі були поховані Павло Семенов та, можливо, його донька, з ім'ям якої китайгородці пов'язують побудову і назву церкви-дзвіниці святої Варвари і яка ніби-то померла від якоїсь швидкоплинної хвороби.

Знайдині залишки археологи поклали у дерев'яну домовину і за участі представників Китайгородської сільської ради, громади села та району переховали на найближчому до комплексу церков сільському цвинтарі. Сьогодні на місці поховання зусиллями козаків Царичанського козацького полку Дніпропетровського козацького округу встановлена мармурова плита з написом : «Китайгородський сотник Павло Єрофтіївич Семенов» – 1709-1782 рр. Він цю землю боронив, Він цю землю засівав, Він у цій землі і упокоївся, Вічна тобі пам'ять і слава, козаче».

Огляд наявної інформації дає підстави стверджувати, що детальне вивчення Китайгородського комплексу слід продовжувати. Уточнення потребують час зведення церков та імена проєктантів. В історії комплексу Китайгородських церков залишаються не дослідженими питання технології будівництва, закономірності розташування стосовно території села та розміщення відносно одна одної.

Розкопки показують, що в цьому районі в XVII-XVIII ст. знаходився фактично центр села і, мабуть, також садиба місцевого сотника, про що свідчать знайдені під час розкопок залишки будівель, предметів домашнього вжитку і монети. Уже третій рік поряд з територією церков працює археологічна експедиція відділу археології Дніпропетровського історичного музею ім. Д.І.Яворницького на чолі з О.Старіком.

Подальше вивчення території села і самих церков дасть новий матеріал для поглибленого розуміння життя українського села XVII – XVIII ст.

Бібліографічні посилання.

1. Архів Коша Запорозької Січі. Корпус документів 1734-1775. – К., 2003. – Т. 3.
2. Археологія доби українського козацтва: Навчальний посібник. – К, 1997.
3. Вечерський В.В. Невідомі скарби Китайгорода // Журнал Пам'ятки України. – 1988. – № 4.
4. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году в трех частях. – Полтава, 1848. – Ч. 1.; 1849г. – Ч. 2.; 1852. – Ч. 3.
5. Зоря. – 2007. – 23 березня.
6. История русов. – М., 1846.
7. Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська обл. – К, 1969.
8. Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. – СПб., 1885.
9. Клировая книжка Полтавской епархии на 1902г. – Полтава, 1903.
10. Літопис Самовидця. – К., 1954.
11. Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: В 3-х томах. – 1900г. – Т. II.
12. Мицик Ю., о. Царичанка козацька. – К, 2004.
13. Народний музей історії Царичанського району. Рукописний фонд.

14. Ченцова Н.В. Осадчий села Курилівки Павло Семенов // Гуманітарний журнал. – 2003. – Зима.
15. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г. – Полтава, 1865.
16. Полтавские епархиальные ведомости. – Полтава, 1887. – № 16-18.
17. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР в 4-х томах. – Т. 2 – К, 1985.
18. Приорільська правда. – 1994. – № 49.
19. Світленко С.І., Білокінь А.М. «Приорілля». Навчальний посібник. – Дніпропетровськ, 2004.
20. Списки населенных мест Российской империи. Полтавская губернія. – Т. XXIII. – СПб., 1862.
21. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Выпуск 1. – Полтава, 1905; Выпуск III. – 1907.
22. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. – К, 1990-1991.
23. ЦДІА України. – Ф. 229. – Опис. 1 – Спр. 181.
24. Господин А. Битва, яку програв Пушкін // Пам'ятки України. – 1991. – № 6.